

Wstęp

Es irrt der Mensch, solang er strebt.

Johann Wolfgang von Goethe: *Faust*.

Confusion will be my epitaph.

As I crawl a cracked and broken path.

If we make it we can all sit back and laugh.

But I fear tomorrow I'll be crying.

King Crimson: *Epitaph*.

Zadziwia fakt, że nie ma chyba nikogo, kto nie przyznałby racji twierdzeniu, że człowiek powinien myśleć krytycznie, a jednocześnie prawdopodobnie każdy – przy bliższym *nomen omen* krytycznym zastanowieniu – przyzna, że daleki jest od jasnego pojmowania tego, na czym polega ten typ myślenia. Tak samo jest z krytycyzmem jako takim, a w szczególności z krytycyzmem filozoficznym. W tym ostatnim przypadku ujawniają się dodatkowy kłopot i spektakularna konfuzja. Filozofowie powód zadziwiającego braku dogłębnej refleksji nad krytycyzmem tłumaczą zazwyczaj dwojako: albo używają argumentu z trywialności, albo z marginalności. Ci pierwsi uważają, że nie ma sensu podejmować tego zagadnienia, ponieważ uznają je za jasne i oczywiste; więcej nawet, nie-rzadko krytycyzm bywa pojmowany monopolistycznie w świetle jakiejś wyróżnionej koncepcji filozoficznej (np. Kanta czy szkoły frankfurckiej). Ci drudzy z kolei sądzą, że refleksja filozoficzna powinna się skupić na istotniejszych zagadnieniach, a idea krytycyzmu od strony filozoficznej nie należy do tematów kluczowych. Motywem podjęcia przeze mnie tego problemu była niezgoda na oba argumenty, a świadomość ważności postawy krytycznej szła w parze z nieświadomością rangi refleksji nad nią. Każdy zapewne się zgodzi, że człowiek powinien myśleć krytycznie, ale czy rzeczywiście tak myśli? Aby odpowiedzieć na to pytanie, należałoby zrozumieć, o czym jest mowa.

Przynajmy, że równie mało kontrowersyjną tezę jest stwierdzenie, że filozofia jest/powinna być krytyczna, przy czym spore kontrowersje budzą próby określenia wzajemnego stosunku pomiędzy odpowiednio zdefinio-

wanym krytycyzmem a odpowiednio zdefiniowaną filozofią. Zagadnienia krytycyzmu, postawy krytycznej, myślenia krytycznego podejmuje się w różnych dyscyplinach (w filozofii, psychologii, socjologii, pedagogice, filologii, logice, kognitywistyce, naukach o kulturze i innych) zarówno jako wyodrębniony temat, jak i w kontekście innych zagadnień. Trzeba sobie zdawać sprawę z faktu, że w dziejach myśli Zachodu relacja pomiędzy krytycyzmem (K) a filozofią przybierała różne formy i determinowała znaczenie obu terminów. Warto choćby nadmienić, że czym innym może być filozoficzny krytycyzm (jako forma krytycyzmu), a czym innym – filozofia krytyczna (jako szczególny typ filozofii). W określonych przypadkach filozoficzny krytycyzm może się pokrywać z filozofią krytyczną¹. W swoich badaniach skupię się na analizie filozoficznej, akcydentalnie tylko korzystając z dorobku i metod innych nauk. Zadaniem podjętym w tej książce będzie próba ustalenia znaczenia frazy „krytycyzm filozoficzny” jako specyficznej formy krytycyzmu², aby w dalszej kolejności spróbować odszukać jego postacie w filozofii wczesnogreckiej. W tym miejscu tylko zaznaczę, że w pracy tej nie chodzi o krytycyzm literacki czy krytycyzm artystyczny, lecz o krytycyzm filozoficzny³. Interesować mnie będzie zatem rozpoznanie filozoficznej postawy krytycznej problematyzującej zagadnienia filozoficzne, a tylko za przykład posłuży mi krytyka literacka, języka lub bogów. Terminy „krytycyzm” oraz „krytyka” są bardzo ogólne i mogą być wszechstronnie analizowane; mnie zajmować będą ogólnie pojęta idea krytycyzmu i postawa krytyczna.

O ile termin „krytycyzm” wydaje się w dużej mierze oczywisty na pierwszy rzut oka, o tyle „sceptycyzm” z całą pewnością (którą sam podważa) jest terminem wieloznacznym. Craig B. Brush trafnie zauważył, że sceptycyzm „jest butem, który może pasować na każdy rozmiar stopy”⁴. Wydaje się, że takie określenie pasuje zarówno do sceptycyzmu, jak i do krytycyzmu. Sceptycyzm nie jest jednolitym stanowiskiem, a gama jego mutacji od starożytności po czasy współczesne okazuje się imponująca.

¹ Szerzej na ten temat piszę w: D. KUBOK: *Critical Thinking and Philosophical Criticism – an Outline of the Problem*. In: *Thinking Critically: What Does It Mean? The Tradition of Philosophical Criticism and Its Forms in the European History of Ideas*. Ed. by D. KUBOK. Berlin–Boston, De Gruyter, 2018, s. 1–10. Zob. także S. SYMOTIUK: *Trzy modele krytyki*. „Studia Filozoficzne” 1983, nr 11–12, s. 71–85; IDEM: *Pojmowanie krytycyzmu i modele krytyki w polskich sporach filozoficznych XX wieku*. Lublin, Rozprawy Wydziału Humanistycznego UMCS, 1987.

² Zob. W.P. KRAUSE: *Das historische Spektrum der philosophischen Kritik*. „Studium Generale” 1959, vol. 12, fasc. 9, s. 539–571, oraz IDEM: *Philosophische Kritik*. „Studium Generale” 1959, vol. 12, fasc. 8, s. 523–538.

³ Warto zauważyć, że na przykład wybrane fragmenty Ksenofanesa mogą być analizowane zarówno w perspektywie krytycyzmu filozoficznego, jak i krytycyzmu literackiego czy też kulturowego.

⁴ „Skepticism as a philosophical system adapts itself to many possible points of view; it is a shoe that can be made to fit any number of feet”. C.B. BRUSH: *Montaigne and Bayle. Variations on the Theme of Skepticism*. The Hague, M. Nijhoff, 1966, s. 3.

Godne zauważenia jest również to, że sceptycyzm w różnych swoich formach wykazuje się, podobnie jak krytycyzm, niesłychaną trwałością; stanowiska te przetrwały wszystko i wszystkich, a filozofia traktuje ich argumenty jako stałe wyzwanie. Poza tym trzeba być bardzo wyczulonym na to, aby nie przenosić mechanicznie współczesnych definicji krytycyzmu i sceptycyzmu na myśl wcześniejszą, co nie oznacza, że nie istnieją wcześniejsze, niedostrzeżone dotychczas antyczne źródła współczesnych stanowisk oraz idei. Można to czynić ostrożnie, ale tylko wtedy, gdy się pokaże, że takie definicje bądź to odpowiadają treściom filozoficznym analizowanego okresu, bądź w jakimś zakresie są dla nich odpowiednie. Wreszcie termin „zetetycyzm” jest prawie nieznany w filozofii, choć odnotowuje go słownik – mówiąc delikatnie – alternatywnych koncepcji pseudonaukowych. Wyróżnienie tego terminu na oznaczenie określonego stanowiska nie jest przypadkowe, odsyła bowiem do Sekstusa Empiryka, który tradycję sceptyczną nazywa między innymi zetetyczną (ζητητική), a więc polegającą na tym, aby poszukiwać i badać (τὸ ζητεῖν καὶ σκέπτεσθαι)⁵. Ogólnie rzecz biorąc, wyjściowo będę traktował te stanowiska jako wzajemnie podporządkowane: sceptycyzm (S) jest jedną z form krytycyzmu antydogmatycznego (KA), natomiast zetetycyzm (Z) – jedną z form S. Ze względu na wieloznaczność słowa „sceptycyzm” wychodzę od tej jego definicji i charakterystyki, która – w swej zwartej i konkretnej formie – wśród zachowanych tekstów ujawniła się *expressis verbis* najwcześniej, to znaczy od pojmowania S w pismach Sekstusa Empiryka. Oczywiście, w okresie poprzedzającym powstanie dzieł Sekstusa znana była postawa sceptyczna, a słowo σκεπτικός określało pyrronistę (Filon z Aleksandrii), niemniej jednak to najwcześniej (z tego, co przetrwało do naszych czasów) dopiero Sekstus dokonuje próby spójnego dookreślenia S. Problem w tym, że jest to późna synteza S, obciążona założeniami autora, trzeba więc być szczególnie ostrożnym podczas rekonstrukcji tego stanowiska. Warto również zwrócić uwagę, że dwa główne źródła dotyczące sceptycyzmu, czyli Sekstus Empiryk i Diogenes Laertios, przedstawiają dwa różne stosunki sceptycyzmu do poprzedzającej ich tradycji. Izolacjonista Sekstus odrzuca podobieństwa między pyrronizmem i filozofami wcześniejszymi (np. Heraklitem, Demokrytem, cyrenaikami, Protagorasem, akademikami i innymi), z kolei Diogenes skłonny jest dostrzegać pomiędzy nimi wiele podobieństw. Tak więc te trzy tytułowe stanowiska: krytycyzm, sceptycyzm i zetetycyzm stanowią rdzeń tematyczny całej pracy. Termin „krytycyzm” bywa na ogół uznawany za oczywisty, a nawet trywialny, „sceptycyzm” – za wieloznaczny, „zetetycyzm” zaś jest prawie nieznany. Wszystkie te trzy określenia („oczywistość”, „wieloznaczność”, „bycie nieznanym”) stanowią wystarczający powód do zajęcia się tą problematyką.

⁵ Zob. SEXTI EMPIRICI: *Opera*. Vol. 1: *Pyrrhoneion hypotyposeon libros tres continens*. Recensuit H. MUTSCHMANN (cur. J. MAU). Leipzig, Teubner, 1912. (Repr. – Leipzig 1958), I, 7. Dalej cyt. jako *Pyr.*, I, 7.

Zasadniczy cel tej rozprawy sprowadzam do próby rozpoznania we wczesnej filozofii greckiej zrębów postawy krytycznej, sceptycznej i zetetycznej na podstawie uprzednich ustaleń dotyczących ich pojmowania. Zdaję sobie jednocześnie sprawę z możliwej dwuznaczności, nieostrości i splątania relewantnych tekstów. Rozpoznanie to ogranicza się do analizy wczesnogreckich filozofów, a także „filozoficznych” fragmentów przede wszystkim z epiki (Homer i Hezjod), ale też – akcydentalnie – z liryki, dramatu i historiografii. Mam świadomość, że takie zawężenie przedmiotu badań do fragmentów filozoficznych nie pozwala na całościowy ogląd omawianego zagadnienia. Dlatego swoje badania nad *wczesną filozofią grecką* traktuję jako preludeum do badań nad *wczesną myślą grecką* w zakresie obecności w niej K, S oraz Z. Koniecznym uzupełnieniem niniejszych badań powinny być przede wszystkim szczegółowe analizy filologiczne dotyczące czasownika *kρίνω* i jego derywatów, a także analizy procesu wyłaniania się oraz krystalizacji terminologii krytycystycznej, sceptycznej i zetetycznej; dodatkowo należałoby skupić się na obecności zrębów tych trzech postaw w literaturze wczesnogreckiej, szczególnie w liryce, dramacie i historiografii. W rozprawie tej zawarłem rozważania o charakterze historyczno-filozoficznym, ale także filozoficznym, głównie epistemologiczno-metodologicznym. Zagadnienie krytycyzmu ściśle związane jest z problemami epistemologicznymi i metafizycznymi, które – jak postaram się pokazać – nie były marginalne u źródeł filozofii⁶.

Jednocześnie w rozprawie tej, będącej próbą rozpoznania krytycyzmu, sceptycyzmu, a także zetetycyzmu we wczesnej filozofii greckiej, postaram się ukazać krytycyzm, sceptycyzm i zetetycyzm we wczesnej filozofii greckiej. Można bowiem: 1) ukazać nieakcydentalną obecność w zachowanych fragmentach filozofów wczesnogreckich wątków dotyczących K, S i Z oraz 2) ująć samą filozofię wczesnogrecką w duchu K, S i Z. Najstarsi filozofowie podejmują *explicite* bądź *implicite* zagadnienia związane z postawą krytyczną, sceptyczną i zetetyczną, ale także sama ich filozofia – na podstawie historyczno-filozoficznych badań metafizycznych – może być określona jako krytyczna, czasami nawet sceptyczna i zetetyczna. W celu podjęcia obu wspomnianych wątków za konieczne uznałem prymarne rozpoznanie, a następnie ustalenie znaczenia tych podstawowych terminów.

Rozprawa składa się z dwóch części. W pierwszej z nich wstępnie dookreślam postawę krytyczną, a także typy krytycyzmu, wreszcie rozumienie sceptycyzmu i zetetycyzmu. Z uwagi na to, że w interesującym mnie okresie dziejów słownik filozoficzny nie był jeszcze sprecyzowany, więcej

⁶ W pewnym sensie rozprawa ta jest odpowiedzią na wezwanie Anthony'ego A. Longa, który stwierdził, że praca nad wczesnymi filozofami greckimi musi skupić się jeszcze na „philosophical methodology, second-order inquiry, mind, and the relation of the knower to the known”. A.A. LONG: *Parmenides on Thinking Being*. „Proceedings of the Boston Area Colloquium of Ancient Philosophy” 1996, vol. 12, issue 1, s. 128.

nawet, dopiero pierwsza jego forma się kształtowała, a w nielicznych zachowanych fragmentach⁷ nie pojawiają się techniczne terminy filozoficzne związane z K, S i Z, konieczne jest poszukiwanie zrębów tych postaw w całym dostępnym materiale źródłowym. Trzeba jednak przynajmniej wstępnie wiedzieć, czego się szuka. W tym celu właśnie przeanalizuję różne rozumienia krytycyzmu, szczególnie w jego filozoficznej odsłonie, aby móc wykrystalizować swoisty rdzeń znaczeniowy krytycyzmu i postawy krytycznej. Rozważania te skonfrontuję ponadto ze źródłowymi badaniami dotyczącymi znaczenia czasownika κρίνω i przymiotnika κριτικός po to, aby zyskać taką postać krytycyzmu i postawy krytycznej, która jest: 1) źródłowa, a więc nawiązuje do funkcji tych terminów oraz ich derywatów w literaturze wczesnogreckiej, 2) filozoficzna, to znaczy ściśle związana z problemami filozoficznymi, 3) ogólna, ponieważ za szczególnie interesujące uważam nie tylko przeanalizowanie tematyzowania tego problemu w zachowanych fragmentach pism filozofów wczesnogreckich, ale także próbę ukazania samej tej filozofii jako działalności krytycznej, która jest częścią wczesnogreckiego krytycyzmu w ogóle. Na podstawie tych analiz, opartych przede wszystkim na różnych znaczeniach i funkcjach κρίνω oraz jego derywatów, wypreparuję zarówno główne formy K, jak i ukazę zależności pomiędzy nimi. Wreszcie zaproponuję ich typologię zredukowaną do tych form, które zdają się najbardziej obiecujące w kontekście celów, jakie sobie wyznaczyłem. Od razu jednak muszę zastrzec, że typologia ta będzie w jakiejś mierze arbitralna, bo inna być nie może. W perspektywie jasno ukazanych powodów wyjaśnię kryteria włączenia akurat tych typów krytycyzmu, niemniej jednak – co chcę wyraźnie podkreślić – wczesną filozofię grecką można analizować w kontekście innych jej typów, w tym także silnie związanych z perspektywą filozoficzną, nie mówiąc już o filologicznej.

Analiza tak nakreślonego wstępnie projektu badawczego dotyczącego krytycyzmu pozwala dojść do przekonania, że może on mieć charakter głównie adaptacyjny, ocierający się nawet o jakieś kontaminacje. Z dwóch głównych powodów takie ewentualne zarzuty można uznać za słabo uzasadnione w świetle sposobu analiz w niniejszej rozprawie. Po pierwsze, analiz filozoficznych dokonywał będę w odniesieniu do zachowanych źródeł i w tym sensie za punkt wyjścia przyjmę analizę fragmentów

⁷ Fragmenty tekstów filozofów wczesnogreckich przywołuję w układzie oraz numeracji Dielsa i Kranza, zgodnie z powszechnym zwyczajem. Zob. *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch* von H. DIELS. Bd. 1–3. Hrsg. W. KRANZ. Zürich, Weidmann, 1985. (Dalej cyt. jako DK). W dużej mierze korzystałem także z *The Text of Early Greek Philosophy. The Complete Fragments and Selected Testimonies of the Major Presocratics*. Ed. and trans. by D.W. GRAHAM. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. (Dalej cyt. jako TEGP), a przede wszystkim z *Early Greek Philosophy*. Vol. 1–9. Ed. and trans. by A. LAKS and G.W. MOST. Cambridge–London, Harvard University Press, 2016. (Dalej cyt. jako LM). W stosownych miejscach korzystam ze szczegółowych wydań krytycznych.

w języku oryginału, a nie antedecencje współcześnie rozumianych stanowisk. Po drugie, aby z jednej strony nie narzucać późniejszych znaczeń na te teksty źródłowe, a z drugiej – nie popadać w anachronizm prostego przenoszenia treści myślicieli greckich na grunt współczesny, wysiłek skupię na analizie fragmentów filozofów wczesnogreckich na tle znajomości całości ich zachowanego dorobku, kontekstu społeczno-kulturowego oraz możliwego do ustalenia sposobu kształtowania się i rozwoju określonych idei. Tekst pierwotny stanowi właściwy przedmiot zainteresowań. Krytycznie rzecz ujmując, nie wyeliminuje to całkowicie ewentualnych zagrożeń (warto choćby pamiętać, że konteksty analizowanych fragmentów pochodzą z późniejszego okresu i nierzadko mają charakter literacki), ale znacznie zmniejszy szansę ich wystąpienia. Biorąc jednak pod uwagę stan źródeł oraz ich ilość, a także możliwość wyrażenia zrębów K, S i Z w bardzo szerokim słowniku terminów (wtedy dynamicznie się kształtujących), trzeba tylko wstępnie przyjąć jakieś bardzo ogólne rozumienie owych postaw, aby wyznaczyć cel poszukiwań. Tak jak badacze poszukiwali w tym najwcześniejszym okresie dziejów filozofii na przykład zrębów *theologia naturalis*, choć termin ten jest o wiele późniejszy, tak samo można – bez kontaminacji – tropić ślady postawy krytycznej szeroko rozumianej i uzupełnionej dodatkowo stosowaną wtedy terminologią krytycystyczną. Ewentualne zastrzeżenia głoszące marginalną obecność wątków krytycznych w filozofii wczesnogreckiej wynikać mogą przede wszystkim z przyjęcia jakiejś wąskiej definicji K, prawdopodobnie związanej z konkretnym myślicielem późniejszej doby lub z wyróżnionym stanowiskiem. Nie będzie moim celem poszukiwanie w tym okresie dziejów filozofii źródeł krytycyzmu Kanta czy Hegla ani analizowanie tekstów filozofów wczesnogreckich jako wyrazu Poppera racjonalizmu krytycznego. Na podstawie wstępnych analiz będę bardzo szeroko rozumiał krytycyzm, a szczególnej analizie poddam kluczowe pod względem filozoficznym jego formy: krytycyzm separacyjny (KS), krytycyzm antydogmatyczny (KA) oraz krytycyzm epistemologiczny (KE). I choć nazwy te są zrozumiałe w świetle tradycji późniejszej, to oznaczane przez nie postawy – zupełnie inaczej wyrażone – obecne są w tradycji archaicznej i – jak zakładam – nie są marginalne. Jednocześnie, gdy będę się posługiwał terminologią współczesną, głównie z zakresu epistemologii⁸, wówczas każdy z tych terminów zostanie w miarę możliwości zdefiniowany tak, aby móc ślady tych ujęć tropić w tekstach wcześniejszych i w słowniku minionych epok. Nie będzie mi chodzić o prostą adaptację, lecz o uświadomienie czytelnikowi trwałości pewnych stanowisk i ujęć;

⁸ Terminu „epistemologia” używam nie w sensie ścisłym: jako nauka o poznaniu czy teoria poznania, lecz w sensie słabym: jako zagadnienie lub zagadnienia związane z poznawaniem i poznaniem bez konieczności istnienia ich koncepcji lub teorii. Czasami zamiennie ze słowem „epistemologia” będę używał terminu „gnoseologia” z takim samym zastrzeżeniem.

mówiąc inaczej: w tekstach greckich odnaleźć można często w mniej lub bardziej rozwiniętej formie stanowiska, którym nazwy zostały nadane o wiele później. Analiza filozoficzna pozwoli je ujawnić.

W części pierwszej, oprócz K, wstępnie dookreślę również S i Z. Także w tym przypadku za punkt wyjścia przyjmę wstępne rozumienie obu tych postaw, również w kontekście ich wzajemnej relacji. Jak już wspominałem, opierał się będę na określeniach Sekstusa Empiryka z *Zarysów pyrrońskich*, ale ukażę też szeroki wachlarz znaczeń czasownika σκέπτομαι i przymiotnika σκεπτικός oraz odpowiednio słów ζητέω i ζητητικός (akcydentalnie odwołam się także do czasownika διζημαι). Przede wszystkim postaram się pokazać, że chociaż „sceptycyzm” jest terminem wieloznacznym, to można na potrzeby badań filozofii wczesnogreckiej przyjąć jakiś jego rdzeń znaczeniowy, który okaże się wygodny do analiz filozoficznego S. Na podstawie szczegółowej charakterystyki S, jakiej dokonał Sekstus, a w szczególności zdając sobie sprawę z wyraźnej rozbieżności między interpretacjami sceptycyzmu z *Pyr.*, I, 1–4 i *Pyr.*, I, 7, można właściwie mówić o dwóch wersjach sceptycyzmu widocznych w tekstach Sekstusa: o sceptycyzmie w wymiarze zetetycznym i o sceptycyzmie w wymiarze efektycznym. Dlatego w dalszych rozważaniach będę miał na uwadze obie wersje S (S jako zetetycyzm i S jako efektycyzm), a śladów ich ewentualnej obecności – różnorako wyrażonej – będę poszukiwał w filozofii wczesnogreckiej. Praktyka taka jest uzasadniona tym, że sami sceptycy szukali źródeł swojej postawy filozoficznej w filozofii wczesnogreckiej, a nawet w eposach Homera. W tym miejscu wszakże muszę sformułować jedno ważne zastrzeżenie. Współcześni badacze, którzy zajmują się sceptycyzmem greckim, a w ramach tych badań odnoszą się do filozofii wczesnogreckiej, zazwyczaj traktują i analizują te wczesnogreckie poglądy jako antecedencje greckich szkół sceptycznych, to jest pyrronizmu i akademizmu⁹; robią zatem dokładnie to samo, co robił Sekstus Empiryk. Pierwsi filozofowie greccy są dla nich interesujący jako

⁹ Modelowym przykładem takiego perspektywistycznego podejścia jest *The Cambridge Companion to Ancient Scepticism* pod redakcją Richarda BETTA (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). Przedpyrrońskie refleksje nad S zostały zawarte w tej książce w rozdziale autorstwa Mi-Kyoung LEE’a noszącym znamienity tytuł: *Antecedents in Early Greek Philosophy* (s. 13–35). Podobny sposób traktowania myśli wczesnogreckiej znaleźć można w: IDEM: *Epistemology after Protagoras: Responses to Relativism in Plato, Aristotle, and Democritus*. Oxford, Oxford University Press, 2005 (perspektywa relatywizmu); L. GROARKE: *Greek Scepticism. Anti-realist Trends in Ancient Thought*. Montreal & Kingston, London and Buffalo, McGill-Queen’s University Press, 1990 (rozdział pt. *Greek Epistemology before the Rise of Scepticism*, perspektywa antyrealistyczna); R.J. HANKINSON: *The Sceptics. (The Arguments of the Philosophers)*. London and New York, Routledge, 1995 (rozdział pt. *Precursors*, perspektywa sceptyczna). Czasami znamienne jest milczenie; Harald Thorsrud w swojej książce o antycznym S nie pisze prawie nic o tradycji przedpyrronńskiej. Zob. H. THORSRUD: *Ancient Scepticism*. London and New York, Routledge, 2009.

przygotowanie i wstęp czy teoretyczna podstawa w miarę jasno określonych stanowisk, na przykład pyrronizmu i neopyrronizmu bądź też filozofii akademickiej. Taki sposób traktowania myślicieli wczesnogreckich jest charakterystyczny również dla badaczy zajmujących się historią sceptycyzmu lub epistemologii¹⁰. W swoich badaniach chciałbym przyjąć inny punkt widzenia. Co prawda początkowo wyjdę od definicji S w tekstach Sekstusa Empiryka i Diogenesa Laertiosa, ale w dalszej kolejności (część druga, rozdział 2.) zajmę się egzegezą zachowanych fragmentów i doksografii filozofów wczesnogreckich nie jako antecedenencji pyrronizmu i akademizmu, bo to zawęziłoby obszar badawczy, lecz jako – nazwijmy to – śladów szeroko rozumianego S i Z. Dla przykładu, fragmenty epistemologiczne Ksenofanesa będą mnie interesowały jako wyraz świadomości ograniczeń poznawczych człowieka, a nie tylko jako antecedenencji pyrronizmu (warto wspomnieć, że w ujęciu Tymona „trzeźwym” od dogmatyzmu interlokutorem był właśnie Ksenofanes). Zręby lub różne postacie K, S i Z będę wyzyskiwał „oddolnie”, na podstawie analizy źródeł. Warto zauważyć, że będzie to praca ściśle filozoficzna, ponieważ postawy takie ujawnić się mogą za pomocą różnorodnych terminów i fraz, w związku z czym filologiczna analiza wyróżnionego zespołu terminów jest konieczna, ale niewystarczająca. Jeszcze raz warto przypomnieć, że uzupełnienie tychże badań powinny stanowić wszechstronne badania nad terminologią krytycystyczną, sceptyczną i zetetyczną w jej perspektywie rozwojowej. Wypada mieć nadzieję, że takie badania zostaną zainicjowane. Trzeba zatem zauważyć, że nie tylko nie ma dotychczas w literaturze studium filozofii wczesnogreckiej dokonanej w perspektywie krytycystycznej, a teksty dotyczące wczesnogreckiego S i Z traktują ten najwcześniejszy

¹⁰ Zob. na przykład cenne badania L.P. Gersona czy R. Ziemińskiej. Ten pierwszy analizuje ogólnie filozofię grecką (w tym wczesnogrecką) z perspektywy różnic między starożytnym naturalistycznym podejściem do wiedzy a współczesnym podejściem kryteriologicznym. Zob. L.P. GERSON: *Ancient Epistemology*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. R. Ziemińska przedstawia dzieje globalnego S sprowadzonego do tezy: wiedza nie istnieje, w powiązaniu z problemem jego (nie)spójności. Zob. R. ZIEMIŃSKA: *Historia sceptycyzmu. W poszukiwaniu spójności*. Toruń, Wydawnictwo UMK, 2013. Elementy refleksji nad wczesnogreckim S odnaleźć można w różnych historiach filozofii, a w nieco obszerniejszej formie – w opracowaniach dotyczących wczesnogreckiej epistemologii. W tym celu zob. na przykład J.H. LESHER: *The Emergence of Philosophical Interest in Cognition*. „Oxford Studies in Ancient Philosophy” 1994, vol. 12, s. 1–34; IDEM: *Early Interest in Knowledge*. In: *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*. Ed. by A.A. LONG. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 225–249; IDEM: *The Humanizing of Knowledge in Presocratic Thought*. In: *The Oxford Handbook of Presocratic Philosophy*. Ed. by P. CURD, D.W. GRAHAM. Oxford–New York, Oxford University Press, 2008, s. 458–484; E. HUSSEY: *The Beginnings of Epistemology: From Homer to Philolaus*. In: *Companions to Ancient Thought 1: Epistemology*. Ed. S. EVERSON. Cambridge, Cambridge University Press, 1990, s. 11–38; J. WILCOX: *The Origins of Epistemology in Xenophanes and Heraclitus*. In: *Greek Philosophy and Epistemology*. Vol. 2. Ed. by K.J. BOUDOURIS. Athens, Ionia Publications, 2001, s. 215–226.

okres dziejów jako przygotowanie lub antecedencję dojrzałych systemów. Rozdział 2. części drugiej stanowi obszerny, niemający swojego odpowiednika w literaturze, studium wczesnogreckiej filozofii w zakresie jej związków z szeroko rozumianym S i Z.

Cała część druga niniejszej rozprawy jest analizą fragmentów i doksografii związanych z najwcześniejszymi postaciami filozofii greckiej pod kątem wybranych form krytycyzmu. Rozdział 1. części drugiej dotyczy rudymen tarnej formy K, jaką jest krytycyzm separacyjny (KS), zwany również dystrybutywnym, dotyczy bowiem zdolności rozróżniania, a w efekcie także porządkowania. Ten aspekt postawy krytycznej opiera się na źródłowym znaczeniu czasownika κρίνω („oddzielić”, „odróżnić”, „odseparować”, jak również „uporządkować”, „ułożyć”) oraz przymiotnika κριτικός („zdolny do rozróżniania”). Przeanalizuję ogólnie podstawowe filozoficzne rozróżnienia dokonywane przez wczesnogreckich filozofów, a także tematyzację zagadnienia granicy. W rozdziale 2. części drugiej przedmiotem refleksji uczynię krytycyzm antydogmatyczny (KA), który jest definiowany jako negacja pozytywnego dogmatyzmu (PD) lub negacja negatywnego dogmatyzmu (ND). Analizy będą dotyczyć przede wszystkim koniunkcji obu tych negacji pod postacią S, a także – bardziej szczegółowo – S jako Z (w odróżnieniu od wykładni efektystycznej). W rozdziale 3. części drugiej poddam analizie hipotezę obecności we wczesnej filozofii greckiej krytycyzmu epistemologicznego (KE), który może być pojmowany jako stanowisko głoszące, że rozważania gnoseologiczne (czy też w greckim rozumieniu gnoseologiczno-metodologiczne) poprzedzają wszelkie inne typy dociekań filozoficznych, na przykład kosmologicznych, teologicznych, ontologicznych. W tym przypadku zajmę się krytycyzmem drugiego rzędu, którego przedmiotem będzie sama refleksja filozoficzna myślicieli tamtego okresu. Wbrew jednostronnemu przekonaniu wielu badaczy, którzy nie dostrzegają bądź minimalizują znaczenie obecności refleksji epistemologicznej w filozofii wczesnogreckiej¹¹, sądzę, że ten typ refleksji co najmniej nie jest marginalny; warto przemyśleć hipotezę, czy w niektórych przypadkach nie można mówić o prymarności dociekań gnoseologiczno-metodologicznych. Rozdział 4. części drugiej poświęcę już nie krytyce określonych poglądów i stanowisk, lecz filozoficznej krytyce personalnej (dotyczącej postaw lub osób) w jej dwóch głównych odsłonach: jako allokrytycyzm lub jako autokrytycyzm. Ogólnie rzecz biorąc, analizowany problem dotyczy tego, czy konkretny filozof wczesnogrecki krytykował poglądy innych z wyłączeniem swoich (allokrytycyzm), czy też twórczo krytykował i testował własne

¹¹ Sugestywnym przykładem podejścia tego typu jest układ fragmentów wczesnogreckich filozofów dokonany przez D.W. GRAHAMA w książce TEGP; publikacja ta zawiera dwie części znamienne zatytułowane: (1) *Cosmologists and ontologists* i (2) *Sophists*. Odmienne podejście z kolei, bardziej zniuansowane i uwzględniające problematykę epistemologiczną, odnaleźć można w LM.

poglądy (autokrytycyzm); koniunkcją tych dwu typów krytyki jest pełny krytycyzm personalny. W ramach tego zagadnienia podejmę także istotny w tym okresie problem wzajemnych relacji: bóstwo – filozof – reszta ludzi. Z kolei w rozdziale 5. części drugiej przedstawię autorską próbę uporządkowania wczesnogreckiej filozofii w perspektywie idei synkrytycyzmu. W nawiązaniu do źródłowego znaczenia czasownika συγκρίνω (a także rzeczownika σύγκρισις oraz przymiotnika συγκριτικός) wyróżnię dwa typy synkrytycyzmu: 1) synkrytycyzm związany z czynnością łączenia (powiązania, zespolenia), czyli synkrytycyzm koniunktywny, oraz 2) synkrytycyzm związany z czynnością porównywania (zestawiania), czyli synkrytycyzm komparatywny. Ten pierwszy typ synkrytycyzmu, czyli synkrytycyzm koniunktywny, w połączeniu z diakrytycyzmem okaże się wydajnym narzędziem opisu podstawowych zasad organizacji świata. Z kolei w ramach synkrytycyzmu komparatywnego wyróżnię dwie jego formy: isosynkrytycyzm (opierający się na zasadzie równości) i ameynosynkrytycyzm (opierający się na zasadzie nierówności, np. lepszości), głównie po to, aby mieć narzędzie służące ewaluacji różnych typów postaw antydogmatycznych; między innymi dzięki takiemu rozróżnieniu da się precyzyjniej odróżniać stanowiska dziś zwane S, ND, fallibilizmem, relatywizmem, których źródłowe formy być może da się odnaleźć we fragmentach tekstów filozofów wczesnogreckich.

Jak powszechnie wiadomo, fragmenty autorstwa filozofów wczesnogreckich analizowano przez pryzmat różnych perspektyw, co wynika nie tylko z fragmentaryczności źródeł, ale także z samego charakteru interpretacji. Zjawisko analizowania określonego materiału w horyzoncie ram pojęciowych idzie w parze ze zmienną tendencją do preferowania pewnych aspektów i marginalizowania innych. Eduard Zeller, będący pod wpływem idealizmu niemieckiego, szczególnie Georga Wilhelma Friedricha Hegla, filozofię grecką postrzegał z perspektywy systemów metafizycznych, których najlepszym ucieleśnieniem były filozofie Platona i Arystotelesa. Z kolei John Burnet i Theodor Gomperz, jako wyraziciele „ducha” pozytywistycznego, w filozofach wczesnogreckich upatrywali apostołów naukowości uprawianej empirystycznie. Werner Jaeger natomiast przyjmuje perspektywę analizowania tej tradycji jako *theologia naturalis*, a na przykład Giovanni Reale ujmuje ją przez pryzmat źródeł chrześcijaństwa, dodając, że „metafizyczny wymiar filozofii głoszonej przez klasyków [...] pozostaje jedynym wymiarem, który nadaje sens uprawianiu filozofii”¹². Wielość różnych perspektyw jest czymś naturalnym, monopolizowanie jednego ujęcia przez wskazanie jego jedynej sensowności wydaje się czymś niezrozumiałym, szczególnie gdy ma się świadomość zmienności perspektyw. Przyjętą w tej pracy perspektywę

¹² G. REALE: *Historia filozofii starożytnej*. T. 1: *Od początków do Sokratesa*. Tłum. E.I. ZIELIŃSKI. Lublin, Redakcja Wydawnictw KUL, 1994, s. 30.

krytycystyczną wyróżniają dwie cechy. Po pierwsze, krytycyzm pojmuję wstępnie bardzo szeroko – jako postawę polegającą na umiejętności separacji zarówno obszarów poznawczych, jak i sposobów poznawania, na umiejętności sądzenia i osądzania, a także na akcentowaniu postawy antydogmatycznej¹³, dzięki czemu ujęcie takie czyni zadość pojmowaniu krytycyzmu jako dbałości o to, by niczego nie pominąć¹⁴. Po drugie, perspektywa krytycystyczna bywa z natury antymonopolistyczna, ponieważ K pojmuje się również jako KA. Warto jeszcze raz przypomnieć, że spośród źródłowo wydobytych typów krytycyzmu wybrałem do szczegółowej analizy tylko te, które są istotne z punktu widzenia filozofii i jednocześnie nie zostały dotychczas w literaturze dostatecznie przeanalizowane¹⁵. Odsłonięte w części pierwszej główne typy K, przede wszystkim krytycyzm separacyjny, krytycyzm osądający, krytycyzm porządkujący, krytycyzm wolicjonalny i krytycyzm interpretacyjny, zasługują na osobne, dogłębne studia. Trzeba zatem przedstawioną tutaj perspektywę krytycystyczną wczesnej filozofii greckiej potraktować jako projekt, którego niniejsza publikacja jest pierwszą, wstępną, ograniczoną i aspektową odsłoną.

Janina Gajda-Krynica wyróżnia dwie metody badawcze, a jednocześnie dwie postaci dyskursu dotyczącego filozofii starożytnej: metodę porównawczą lub kontekstową oraz metodę genetyczną¹⁶. Ta pierwsza sprowadza się do tropienia w tekstach antycznych odpowiedników kategorii czy stanowisk wypracowanych w tradycji późniejszej. Gajda-Krynica dodaje ponadto, że ta metoda „pozwala postrzegać najdawniejszą myśl grecką w aspekcie systemu, porządkuje ją, ale przez pryzmat wypracowanych przez filozofię późniejszą pojęć i kategorii”¹⁷. Metoda druga z kolei „polega na badaniu tekstów i świadectw w kolejności chronologicznej, bez uprzednio przyjmowanych parauniwersalnych modeli pojęciowych, które z konieczności zawierać muszą określone oceny wartościujące i narzucać filozofii starożytnej postać określonego systemu. [...] Metoda ta pozwala badać myśl grecką [...] w jej żmudnej drodze wypracowania filozoficz-

¹³ Aby mówić o krytycyzmie, wystarczy jeden z tych warunków.

¹⁴ Zob. J. PIEPER: *W obronie filozofii*. Tłum. P. WASZCZENKO. Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1985, s. 37 i 59. Zob. również A.J. NORAS: *Kłopoty z filozofią*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015, s. 83–94; IDEM: „Being critical”, *Meaning What?*. W: „Folia Philosophica”. Vol. 34. Special issue: *Forms of Criticism in Philosophy and Science*. Ed. by D. KUBOK. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015, s. 61–76.

¹⁵ Wybrane aspekty krytycyzmu w kontekście czasownika *κρίνω* i jego derywatów omawiano częściowo w ramach badań nad koncepcją sprawiedliwości oraz nad prawem.

¹⁶ J. Kmita z kolei wyróżnia podejście adaptacyjne i historyczne. Zob. J. KMITA: *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1971, s. 81.

¹⁷ J. GAJDA-KRYNICKA: *Filozofia przedplatońska*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 24.

nych już pojęć i kategorii, [...] pozwala, jak sądzę, zbliżyć się bardziej do pierwszych postaci greckiego filozofowania, [...] pozwala zobaczyć to, co Gadamer określa mianem *Wirkungsgeschichte* – historii oddziaływań¹⁸. Z jednej strony metoda porównawcza (kontekstowa) w odniesieniu do wczesnej filozofii greckiej wydaje się szczególnie zasadna z racji stanu i kontekstu zachowanych fragmentów oraz doksografii. Z drugiej jednak strony – jak zauważa Gajda-Krynicka – metoda ta niesie wiele zagrożeń pod postacią choćby nadinterpretacji terminologicznych czy też pewnego rodzaju „przemocy” podporządkowywania treści myślenia wczesnogreckiego dojrzałym postaciom dyskursu współczesnego. Z kolei metodzie genetycznej towarzyszy idealistycznie ujęta dyrektywa źródłowego odczytywania tekstów, czyli w taki sposób, w jaki rozumieli je autor i jego audytorium. Czasami bywa ona wręcz niemożliwa do zastosowania, jak na przykład w odniesieniu do zachowanych skrawków tekstów i nierzadko wyrwanych z kontekstu zachowanych fragmentów filozofów wczesnogreckich. W odniesieniu do nich „pierwsze czytanie» musi z konieczności być podporządkowane owemu merytorycznemu schematowi, jakiego dostarczają nam świadectwa doksograficzne. Tym samym podporządkowujemy się niejako założeniom metody porównawczo-kontekstowej, którą posługiwali się doksografowie, którym można – parafrazując sformułowanie Platona – przypisać status tych, którzy »lepsi byli od nas i bliżej bogów mieszkali«¹⁹. Janina Gajda-Krynicka podsumowuje swoje uwagi na temat właściwej metody w ten sposób: „W tak specyficznym obszarze badań zatem obie metody muszą ze sobą współpracować, a jedna pełni zawsze funkcję narzędzia weryfikacji wobec drugiej»²⁰.

Przyjęta w mojej pracy metodologia pokrywa się z konkluzją przytoczonych wywodów, ale – jak sądzę – konieczne jest dokonanie pewnych drobnych precyzacji zajmowanego stanowiska. Stosował będę wzajemnie korygujące się obie metody²¹, przy czym metoda porównawcza, czy też kontekstowa, 1) nie wymaga od razu traktowania wczesnej myśli grec-

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, s. 27.

²⁰ Ibidem, s. 28.

²¹ A. Kenny wyróżnił dwa powody badań historyczno-filozoficznych: *philosophical reasons* i *historical reasons*. W tych pierwszych chodzi – mówiąc bardzo ogólnie – o problemy filozoficzne obecne w tekstach określonych filozofów, w tym drugim – o kontekst historyczno-kulturowy problemów filozoficznych. Kenny pisze: „Because philosophy is unique, the history of philosophy is unique. It may be studied for philosophical reasons, or it may be studied for historical reasons. We may read the philosophers of other ages either in order to resolve philosophical problems of abiding concern, or in order to enter more fully into the intellectual world of a bygone age”. A. KENNY: *The Philosopher's History and the History of Philosophy*. In: *Analytic Philosophy and History of Philosophy*. Ed. by T. SORELL, G.A.J. ROGERS. Oxford, Oxford University Press, 2005, s. 20. Zob. także T. SZUBKA: *Filozofia analityczna. Koncepcje, metody, ograniczenia*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009, s. 210–212. Oczywiście, nie jest wykluczona możliwość prowadzenia badań z obu tych powodów.

kiej przez pryzmat systemu, w szczególności konkretnego filozoficznego systemu, oraz 2) może pozwolić na postrzeganie najdawniejszej myśli greckiej przez pryzmat kategorii czy stanowisk późniejszych, o ile jasno i precyzyjnie je dookreśli w taki sposób, aby można ich ewentualne pierwotne ślady rozpoznawać w innym słowniku filozoficznym, nawet w takim, który był rodzącym się dopiero pierwszym słownikiem filozoficznym. Więcej nawet, perspektywa krytycystyczna, sceptyczna czy też zetetyczna musi zostać pierwotnie dookreślona, aby wiedzieć, czego szukać u źródeł. Początkowo zatem trzeba dość ogólnie ująć K, S i Z, a potem – na podstawie rzetelnych badań genetycznych czy historycznych (wraz z założonym horyzontem idealizacyjnym) – ustalić ich formy obecności we wczesnej filozofii greckiej. Dopiero wtedy można w pełni zastosować metodę porównawczą, zestawiając osiągnięte dzięki badaniom genetycznym rozumienie określonych postaw i stanowisk wczesnogreckiej filozofii z późniejszymi, głównie współczesnymi, pojęciami i kategoriami porządkującymi. Skłonny byłbym zatem mówić o współpracy obu wyróżnionych metod, przy czym pierwszą z nich rozdzieliłbym wyłącznie pragmatycznie na dwie submetody: wstępną metodę kontekstowo-porządkującą (niekoniecznie traktując filozofię jako system) i zwięzającą metodę porównawczą. Takie podejście pozwoli uniknąć sztucznego, a często nawet „przemocowego” nakładania ram pojęciowych na tradycję wczesnogrecką, choćby pod postacią nadinterpretacji, a jednocześnie sprecyzuje przedmiot poszukiwań i da w konsekwencji asumpt do ukazania aktualności dociekań wczesnogreckich²². W ten sposób – w moim przekonaniu – dopełnione zostają badania historyczno-filozoficzne *sensu stricto*, ponieważ każdy z tych komponentów zostaje zastosowany i rozważony – zarówno historyczne i filologiczne dociekania nad genezą oraz dziejami idei filozoficznych uwikłanych w kontekst społeczno-kulturowy, jak i kluczowa analiza krytyczna problemów filozoficznych w ich ogólnym, ahistorycznym wymiarze. Można zatem powiedzieć, że prowadzone badania, czyniąc zadość wskazanym tu metodom, da się sprowadzić do następującej formuły: *Krytyczna analiza filozoficznego krytycyzmu wczesnogreckiego*. Oczywiście, należy dodać, że szczególną formą KA jest S, a w jej ramach S jako Z.

Trzeba powiedzieć, że w odniesieniu do filozoficznej analizy fragmentów tekstów i doksografii filozofów wczesnogreckich podejście porównawcze jest szczególnie wymagane. Powinno się ono jednak opierać na genetycznych badaniach i dopełniać taki źródłowy sposób traktowania tego tematu. Izydora Dąmbska pisze o trojakim stosunku pomiędzy filozofią współczesną a filozofią starożytną. Można wyróżnić: 1) kierunki będące pod bezpośrednim lub pośrednim wpływem jakiegos wyróżnio-

²² Analogicznie widzi swoją metodę badań M. Domaradzki. Zob. M. DOMARADZKI: *Filozofia antyczna wobec problemu interpretacji. Rozwój alegorezy od przedsokratyków do Arystotelesa*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, 2013, s. 11.

nego kierunku starożytnego, 2) kierunki tylko nawiązujące (jako zapowiedź lub punkt wyjścia) do starożytnych stanowisk, 3) kierunki, które nie nawiązują do konkretnej doktryny starożytnej, lecz w jakikolwiek sposób można wykazać ich podobieństwo²³. W toku analiz warto wskazywać, jaki typ zależności odsłania się dzięki takiemu porównywaniu myśli starożytnej i współczesnej. Najczęściej będą to typy 2. i 3. Pomijając na razie kwestię jakości oraz intensywności nawiązań, nie sposób wyzbyć się poszukiwania tych odniesień, ponieważ analizy filozofii wczesnogreckiej pozwalają nam nie tylko zrozumieć tamtych myślicieli, ale także pogłębić aktualnie dyskutowane zagadnienia filozoficzne. Trzeba również przy okazji ustaleń metodologicznych mieć na uwadze opinię Hansa-Georga Gadamera: „»Methodos« w znaczeniu starożytnym oznacza zawsze jedność badań i obszaru pytań i problemów. W tym znaczeniu »metoda« nie jest narzędziem obiektywizacji i władzy nad czymś, lecz partycypacją w obcowaniu z rzeczami, którymi się zajmujemy. To znaczenie »metody« jako wspólnej drogi zakłada z góry, że znajdujemy się już w środku gry i nie przyjmujemy żadnego neutralnego punktu widzenia – nawet wtedy, gdy tak bardzo dążymy do obiektywności i narażamy na szwank nasze prze[d]sady”²⁴.

W rozprawie pod tytułem *Etos historyka filozofii* Stefan Swieżawski pisze, że „historyk filozofii jest zobowiązany do przestrzegania dwóch zasad: po pierwsze, winien się dobrze znać na problematyce filozoficznej, aby móc bezbłędnie określić przedmiot swoich badań i zastosować odpowiednie metody; po drugie, winien wiedzieć, w jaki sposób dziejopisarstwo filozoficzne służy samej filozofii i w jakiej mierze jest ono niezbędne dla prawdziwego doświadczenia filozoficznego”²⁵. Stosując się do tej sugestii, część pierwsza niniejszej książki służy właśnie określeniu i doprecyzowaniu przedmiotu moich badań, część druga natomiast, zawierająca szczegółowe analizy historyczno-filozoficzne, które dotyczą filozofii wczesnogreckiej w perspektywie wypracowanych uprzednio kategorii filozoficznych, służyć ma samej filozofii; nie tylko po to, aby ukazać krytycystyczne (w tym sceptyczne i zetetyczne) źródła naszej kultury, lecz także po to, aby dostarczyć teoretycznych narzędzi w dyskusji nad obecnym stanem naszej kultury, naszej wiedzy, naszych oczekiwań i naszych deficytów. Ogólnie rzecz biorąc, zdaniem Swieżawskiego historyk filozofii musi być filozofem²⁶, który jednocześnie jest samoświadomy przyjmowa-

²³ I. DĄBSKA: *Zarys historii filozofii greckiej*. Lublin, Daimonion, 1993, s. 15.

²⁴ H.-G. GADAMER: *Początek filozofii*. Przeł. J. GAJDA-KRYNICKA. Warszawa, Wydawnictwo IFiS PAN, 2008, s. 38.

²⁵ S. SWIEŻAWSKI: *Etos historyka filozofii*. W: IDEM: *Istnienie i tajemnica*. Lublin, Redakcja Wydawnictw KUL, 1993, s. 249.

²⁶ Zwraca na to uwagę również A. Kenny, zwolennik odmiennej niż Swieżawskiego perspektywy badawczej. „But whatever the motive, the historian of philosophy cannot help being both a philosopher and a historian”. I dodaje: „The historical task itself

nej przez siebie koncepcji filozofii i obieranej perspektywy badawczej²⁷. Kluczową jednak sprawą, na którą badacz ten zwraca uwagę, jest stosunek historyka filozofii²⁸ do historii filozofii. W takim zakresie, w jakim to możliwe, biorąc pod uwagę rozliczne własne ograniczenia i deficyty, staram się wypełnić wskazany przez Swieżawskiego postulat: „Historyk filozofii – jak zresztą każdy inny historyk – ma prawo i obowiązek stawiać tym źródłom (tekstom) takie pytania, jakie pozwolą nam wyłowić z treści zawartej w tych źródłach to, co dla współczesnych rozważań filozoficznych jest najcenniejsze, bez równoczesnego narzucania minionej rzeczywistości jakichkolwiek deformujących ją ujęć”. I kilkanaście wersów dalej: „W toku podejmowanej pracy naukowo-badawczej nad jakimś określonym odcinkiem dziejów każdy historyk musi stworzyć swój własny, dostosowany do tych badań zestaw pytań, czyli kwestionariusz”²⁹. W taki sam sposób nakreśliłem projekt podjętych w tej pracy badań, uzupełniając go świadomością ryzyka i odpowiedzialności.

Przyjęta w tej pracy perspektywa krytycystyczna jest propozycją autorską zawierającą własny kwestionariusz w zakresie dopracowania istoty, funkcji, zasięgu i typologii K. Niemniej jednak trzeba zwrócić uwagę na inspirujące przykłady opracowań, które konkretne aspekty takiej perspektywy zakładały. Już pod koniec XIX wieku zaczęto odróżniać krytycyzm kantowski od szeroko ujętej filozofii krytycznej. Neokrytycysta Alois Riehl w dziele *Der philosophische Kritizismus*³⁰ wspomina o starożytnych źródłach krytycyzmu i przytacza poglądy eleatów oraz Demokryta. Badacze współcześni akcydentalnie podejmują tę problema-

forces historians of philosophy to paraphrase their subjects' opinions, to offer reasons why past thinkers held the opinions they did, to speculate on the premisses left tacit in their arguments, and to evaluate the coherence and cogency of the inferences they drew". A. KENNY: *The Philosopher's History...*, s. 20. Badacz ten, jak Swieżawski, wykazawszy, że historyk filozofii musi być filozofem, kreśli także odwrotną relację, to znaczy rozważa, czy filozof powinien być historykiem filozofii. „Must a philosopher be a historian of philosophy? Not all the time: it is wrong to think of philosophy as being nothing more than the study of the philosophical canon. But it is a great advantage to a philosopher to have a knowledge of the subject's history. It will provide her with examples of best practice. It will free her from the temptation to reinvent a philosophical wheel (especially in cases which show that the wheel in question turned out to be square). Finally, it will enable her to strip off from her thinking layers of contemporary prejudice". Ibidem, s. 24.

²⁷ „Narzuca się wniosek, że podstawowym obowiązkiem historyka filozofii jest ujawnienie tej założonej przez siebie koncepcji filozofii, koncepcji, którą ma każdy historyk filozofii – lecz jej najczęściej nie ujawnia, a może i sam jej sobie w pełni nie uświadamia”. S. SWIEŻAWSKI: *Etos historyka filozofii...*, s. 251.

²⁸ „Autentyczny historyk filozofii jest powołany do tego, by być człowiekiem tkwiącym całkowicie we współczesności, w której wypadło mu żyć”. Ibidem, s. 259.

²⁹ Ibidem, s. 258.

³⁰ Zob. A. RIEHL: *Der philosophische Kritizismus. Geschichte und System*. Erster Band: *Geschichte des philosophischen Kritizismus*. Leipzig, Verlag Wilhelm Engelmann, 1908.

tykę i dyskutują inne możliwe źródła krytycyzmu, czego przykładem jest cenna publikacja Ernsta Heitscha *Xenophanes und die Anfänge kritischen Denkens*³¹. Wiele uwagi pojęciu krytycyzmu we wczesnej myśli greckiej poświęcił również Karl Raimund Popper, szczególnie w rozprawie *Back to the Presocratics* i w wydanej pośmiertnie książce *The World of Parmenides: Essays on the Presocratic Enlightenment*³². Myśliciel ten w przeciwieństwie do wielu historyków filozofii, którzy wczesną myśl grecką traktują prawie wyłącznie jako kosmologię i ontologię, zdecydowanie docenia wartość obecnych w niej rozważań epistemologicznych. Warto też nadmienić, że grecką postawę krytyczną Popper analizuje w perspektywie swojego racjonalizmu krytycznego. W moim rozumieniu zależność ta przedstawia się odwrotnie. Krytycyzm (jako KS) jest prymarny wobec form racjonalistycznych ujęć, a tym samym krytycyzm racjonalistyczny ujmowany może być z perspektywy szeroko rozumianego krytycyzmu. Wreszcie chciałbym wspomnieć o rodzimych badaczach. Przede wszystkim w zakresie badań nad greckim S nie można pominąć dokonania Adama Krokiewicza, który w dwutomowym *Sceptycyzmie greckim*³³ nie tylko poświęcił wiele miejsca wczesnej myśli greckiej, ale także wskazał poczucie ludzkiej słabości jako grunt postaw sceptycznych. Chcę również podkreślić, że w niniejszej publikacji staram się przeciwstawić lokalnie przejawiającym się tendencjom do minimalizowania zasług polskich badaczy w zakresie zainteresowań S i wczesną filozofią grecką. Będę chciał pokazać w trakcie analiz, że nasza rodzima literatura w tym zakresie (zarówno prace translatorskie, jak i komentarze) w niczym nie ustępuje standardom światowym, a polskie prace filologiczne oraz filozoficzne zasługują na uwagę i nie ma żadnych powodów, aby je „życzliwie” pomijać. Z kolei w części pierwszej, przy okazji dookreślenia postawy krytycznej i krytycyzmu jako takiego, opierał się będę w ogromnym stopniu na badaniach polskich uczonych, głównie związanych bezpo-

³¹ E. HEITSCH: *Xenophanes und die Anfänge kritischen Denkens*. Mainz–Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1994.

³² Zob. K.R. POPPER: *Back to the Pre-Socratics: The Presidential Address*. „Proceedings of the Aristotelian Society” 1958–1959, vol. 59, issue 1, s. 1–24. (Repr. – K.R. POPPER: *Back to the Presocratics*. In: *Studies in Presocratic Philosophy*. Vol. 1: *The Beginnings of Philosophy*. Ed. by D.J. FURLEY, R.E. ALLEN. London, Routledge & Kegan Paul, 1970, s. 130–153); K.R. POPPER: *The World of Parmenides: Essays on the Presocratic Enlightenment*. Ed. by A.F. PETERSEN, with the assistance of J. MEJER. London and New York, Routledge, 1998.

³³ Zob. A. KROKIEWICZ: *Sceptycyzm grecki. (Od Pirrona do Karneadesa)*. Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1964; IDEM: *Sceptycyzm grecki. (Od Filona do Sekstusa)*. Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1966. O poprzednikach sceptyków greckich pisał także L. JOACHIMOWICZ w książce *Sceptycyzm grecki* (Warszawa, Wiedza Powszechna, 1972). Warto wspomnieć również o innych tłumaczach i badaczach starożytnych tekstów sceptycznych (oprócz Krokiewicza wymienić trzeba I. Dąbmską, A. Bańkowskiego i Z. Nerczuka), a także okołosceptycznych (między innymi J. Gajdę, M. Wesołego, A. Pacewicza, D. Zygmuntowicz, M. Marcinkowską-Rosół, R. Legutkę).

średnio lub pośrednio ze Szkołą Lwowsko-Warszawską. Nie ulega dla mnie wątpliwości, że specyfikę ujęcia filozofii wczesnogreckiej przez pryzmat krytycyzmu można po części zawdzięczać tamtym badaniom.

Zarówno użyta w tytule formuła „wczesna filozofia grecka”, jak i zamiennie używane określenie „filozofia wczesnogrecka” są obecnie w powszechnym użyciu i choć można wykazywać brak precyzji tych zwrotów, to jednak – jak się wydaje – są mniej dyskusyjne niż zwroty: filozofia przedsokrateska (presokrateska), filozofia przedplatońska czy też filozofia przedsofistyczna³⁴. W tym ostatnim przypadku akcentowałoby się wyraźną odmienność filozofii przedsofistycznej od filozofii sofistów. Z jednej strony niektórzy badacze często podkreślają dyferencjujący obie tradycje zwrot humanistyczny sofistów i wyłącznie negatywną opinię sofistów o wcześniejszych myślicielach. Z drugiej strony Hermann Diels zaliczył sofistów do grona presokratyków i taka praktyka obecna jest w DK, TEGP i LM. O ile jednak w tytule i podtytule TEGP zamiennie użyte są zwroty *early greek philosophy* i *presocratics*, to w LM jako tytuł pojawia się tylko *Early Greek Philosophy*. Kluczowym jednak argumentem na rzecz odrzucenia zwrotu „filozofia przedsofistyczna” jest fakt, że sofisci nie zerwali z filozofią przyrody³⁵. W trakcie swoich analiz postaram się pokazać, że filozofii wczesnogreckiej nie należy utożsamiać wyłącznie z filozofią przyrody i filozofią bytu, co tym bardziej podkreśli o wiele głębsze związki wczesnogreckich myślicieli z sofistami. Anthony Arthur Long natomiast podziela taką opinię nie tyle ze względu na obecność wątków kosmologicznych w poglądach sofistów, ile z uwagi na zbyt wąsko traktowany zakres dociekań wczesnogreckich filozofów, sprowadzony głównie do kosmologii. Słusznie zauważa, że zakres zainteresowań tych myślicieli nie ogranicza się do filozofii przyrody, lecz obejmuje także niemarginalne badania z zakresu epistemologii, etyki, psychologii czy teologii. Z tychże powodów Long osłabia zasadność używania terminu „Presocratic”, który tenże redukcjonizm sankcjonuje³⁶. W dalszej partii

³⁴ Można analizować wszystkie te określenia z perspektywy zerwania ciągłości problemowej uosabianej przez konkretnego filozofa (Sokrates, Platon) lub szkołę (sofisci). W moim przekonaniu do takiego zerwania w myśli greckiej tego okresu nie doszło, zatem byłbym skłonny uznać te propozycje za mniej lub bardziej arbitralne.

³⁵ Zob. na przykład G.B. KERFERD: *The Sophistic Movement*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981; Z. NERCZUK: *Przyrodnicze podstawy sofistycznej koncepcji człowieka – zarys problematyki*. W: IDEM: *Wokół sofistyki*. Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2016, s. 15–32; IDEM: *Sofistyka a filozofia przyrody*. W: IDEM: *Wokół sofistyki...*, s. 33–41.

³⁶ „I am not suggesting that Presocratic is a term that should be totally abandoned; even if that were desirable, it would not be practicable. [...] By representing the early Greek philosophers as conceptually or methodologically Presocratic, we have tended to overlook or marginalise their interest in such topics as I have already mentioned, including ethics, psychology, theology, and epistemology”. A.A. LONG: *The Scope of Early Greek Philosophy*. In: *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*. Ed. by A.A. LONG. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 6–7. Warto zwrócić uwagę, że pierwsze

swoich analiz zgłasza także wątpliwości odnośnie do zwrotu „filozofia przedplatońska”, ponieważ zaciera to niewątpliwy związek filozofii Platona z dociekaniem jego poprzedników³⁷. A.A. Long z tych właśnie powodów uznaje sformułowanie „wczesna myśl grecka” za najbardziej zasadne, a całą tę tradycję filozofii określa między innymi mianem refleksji krytycznej³⁸; dla mnie określenie to też jest najmniej kontrowersyjne. Używam go zatem również z tego powodu, że najlepiej oddaje analizowany okres dziejów filozofii. Interesują mnie przede wszystkim początki refleksji filozoficznej, ten burzliwy intelektualnie okres, w którym dopiero tematyzowane są określone problemy filozoficzne. Analizując konkretne zagadnienia, będę się zajmował pierwszymi filozofami, kreśląc początkową linię rozwoju danej postawy czy też koncepcji. Z powodu różnych kryteriów włączenia danych myślicieli do analiz inaczej będzie przebiegać w szczegółowych wątkach granica moich historycznych zainteresowań; nigdy jednak nie wykrócą one poza sofistów. Oczywiście, w pełni zdaję sobie sprawę, że również w tym wypadku przerwana zostanie ciągłość historycznego namysłu w sposób arbitralny i drastyczny³⁹. Można jednak mieć nadzieję, że badanie dalszych dziejów tego problemu zostanie w jakiegokolwiek formie podjęte.

Jako cel pracy wyznaczyłem sobie rozpoznanie w filozofii wczesno-greckiej elementów postawy krytycznej, w tym sceptycznej i zetetycznej;

użycie formuły „filozofia presokratejska” miało miejsce w roku 1788; J.A. Eberhard pisał o „Vorsokratische Philosophie”. Jak zauważa A. Laks, istniały trzy powody zaakceptowania tego zwrotu: 1) uznanie działalności Sokratesa za punkt zwrotny w dziejach myśli, 2) fragmentaryczność zachowanych tekstów tychże myślicieli, 3) wpływ interpretacji Nietzschego, który przeciwstawia myśl wcześniejszą (tragiczną i praktyczną) poglądom Sokratesa. Zob. A. LAKS: „*Philosophes Présocratiques*”. *Remarques sur la construction d'une catégorie de l'historiographie philosophique*. In: *Qu'est ce que la philosophie présocratique? What Is Presocratic Philosophy?*. Eds. A. LAKS, C. LOUGUET. Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2002, s. 23. Trzeba przyznać, że w dużej mierze niektóre powody straciły na aktualności lub zostały osłabione w tym sensie, że nie należą, tak jak kiedyś, do kanonu interpretacyjnego filozofii greckiej. Szerzej na ten temat zob. G. NADDAF: *What Is Presocratic Philosophy?*. „Ancient Philosophy” 2006, vol. 26, s. 161–179; M. FREDE: *The Philosopher*. In: *The Greek Pursuit of Knowledge*. Ed. by J. BRUNDSCHWIG, G.E.R. LLOYD. Cambridge, Harvard University Press, 2003, s. 1–17; E. HUSSEY: *Ionian Inquiries. On Understanding the Presocratic Beginnings of Science*. In: *The Greek World*. Ed. A. POWELL. London and New York, Routledge, 1995, s. 530–549; C. OSBOURNE: *Presocratic Philosophy. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2004.

³⁷ A.A. LONG: *The Scope...*, s. 14–15.

³⁸ „Giving an account of all things that is (1) explanatory and systematic, (2) coherent and argumentative, (3) transformative, (4) educationally provocative, and (5) critical and unconventional – with such a formulation we can encompass the general project of early Greek philosophy without anachronism and with respect for its diversities of emphasis, method, and specific content”. Ibidem, s. 13.

³⁹ Zamiast określać arbitralnie punkt końcowy (w formie „pre-”, „przed-” itp.), wolę mówić ogólnie o wczesnej filozofii greckiej.

jednocześnie chodzić mi będzie o pokazanie, że sama ta wczesna filozofia grecka jest krytyczna, a także odpowiednio sceptyczna i zetetyczna. W ten sposób postaram się nakreślić krytycystyczny paradygmat myślenia o filozofii tego okresu, a raczej jego ogólny zarys, który wymaga dalszych szczegółowych badań. W kontekście tego głównego celu postawię sobie cele bardziej konkretne: rozpoznanie w filozofii wczesnogreckiej Sekstusowego w swoim rodowodzie podziału filozofii na pozytywny dogmatyzm (PD), negatywny dogmatyzm (ND) i S, odróżnienie oraz dookreślenie dwóch typów S (S jako zetetycyzm i S jako efektycyzm), ukazanie wczesnogreckich rozważań epistemologiczno-metodologicznych jako niemarginalnych, a także polemikę z monomityczną wykładnią filozofii wczesnogreckiej, przeanalizowanie źródeł stapiania się z sobą ND, S i agnostycyzmu, ujęcie ewentualnych pierwotnych form stanowisk nazywanych później mianem fallibilizmu, agnostycyzmu, eksternalizmu itp., wskazanie interesującej perspektywy sądowo-retorycznej wczesnej filozofii greckiej, nakreślenie ściślejszych i głębszych związków pomiędzy tzw. presokratykami a sofistami, nowe tłumaczenie licznych fragmentów filozofów wczesnogreckich. Na tym lista wyzwań się nie kończy, wiele wątków ujawni się również w trakcie szczegółowych analiz.

Refleksja nad genezą postawy krytycznej pozwala zrozumieć również aktualne problemy w skali globalnej. Można to ukazać na przykładzie związku pomiędzy kryzysem i krytycyzmem. Ten pierwszy termin wszedł do podręcznego słownika diagnoz współczesności w przeróżnych aspektach. W opisie po(d)ręcznego świata stosuje się słowo „kryzys” z odpowiednim przymiotnikiem: gospodarczy, finansowy, polityczny, tożsamościowy, aksjologiczny itd. Trzeba jednak sobie uświadomić, że termin „kryzys” pochodzi od greckiego κρίσις i jest źródłowo związany z terminem „krytycyzm”. W moim przekonaniu jedną z najprostszych, a zarazem najtrafniejszych i najbardziej wydajnych definicji postawy krytycznej fundującej krytycyzm jest definicja, która głosi, że jest to *postawa czujnego utrzymywania stanu kryzysu*. Kryzys natomiast rozumiem najbardziej fundamentalnie, z najmniejszym możliwym nacechowaniem wartościującym: kryzys to okres przełomowy, rozstrzygający, inaczej: przesilenie, przełom, załamanie się dotychczasowej linii rozwoju. Kryzys i krytycyzm są dialektycznie powiązane – zarówno pozytywnie (oba terminy wskazują funkcję rozróżnienia i rozstrzygnięcia), jak i negatywnie, czyli w sytuacji, gdy krytycyzm staje się antidotum na kryzys, a kryzys może wywoływać potrzebę krytycyzmu. Ale to właśnie kryzys może być antidotum na niedomaganie krytycyzmu lub jego krytyczny brak, a krytycyzm może wywoływać kryzys. Takie postawienie problemu może zrodzić oczekiwanie na osobne studium, które wpisze się we współczesną debatę w obrębie humanistyki. W tym miejscu można jednak zaznaczyć tylko, że w celu zachowania trzeźwej postawy krytycznej konieczne jest ustawiczne odnawianie potencjału myślenia krytycznego.

Postrzegam zatem wczesną filozofię grecką jako inicjatora tego typu postawy krytycznej; była ona podstawą do wielu typów przemyśleń, poznawania wielu obszarów badawczych, ale jej kluczowa rola sprowadzała się do szeroko rozumianej postawy krytycznej, mającej charakter zetetyczny. Filozofia wczesnogrecka nauczyła nas nie tylko holistycznego, racjonalnego, eksplanacyjnego i argumentacyjnego pojmowania świata, lecz przede wszystkim w swoim wymiarze globalnym i teoretycznym wyzwoliła w nas postawę czujnego utrzymywania stanu kryzysu. Skłonny byłbym zatem widzieć tych pierwszych filozofów zarówno jako pionierów nauki, teologii naturalnej, pierwszego żeglowania, jak i architektów złożonej postawy krytycznej, która stała się siłą napędową kultury Zachodu. Można zatem spróbować zredefiniować filozofię wczesnogrecką, bo przecież jest to wyraz ożywczego kryzysu.

Myślenie krytyczne opiera się na umiejętności dokonywania rozróżnień, na zdolności sądzenia i osądzania, a także na preferowaniu postawy antydogmatycznej. W postawie krytycznej chodzi nie o to, aby przyjmować gotowe oceny, lecz o to, aby mieć gotowość rewizji obecnych, w efekcie czego dojdzie bądź to do ich zmiany, bądź to do niezmienniania niczego. W tym sensie postawa krytyczna przyczynia się do rozwoju nauki, uczy poznawczego dystansu do analizowanych problemów, a także do przyjmowanych stanowisk, w tym – do własnych przekonań. Postawa krytyczna opisuje człowieka w aspekcie jego odnoszenia się do świata, także zatem do siebie samego. Pozwala rozpoznać uwarunkowania i ograniczenia poznawcze, sposoby akceptacji i uzasadniania twierdzeń, zasady przyjmowania określonych postaw oraz podstawy, na których opiera się działanie; krytycyzm można również wiązać z określoną postawą etyczną zakładającą wolność i odpowiedzialność dzięki wszechstronnemu, wieloaspektowemu rozważaniu danych zjawisk społecznych. W świecie, w którym zapadanie się w postawę dogmatyczną jest dość powszechne, stanowisko krytyczne może okazać się nie tylko potrzebne, lecz wręcz pożądane w szerokim ogólnoludzkim wymiarze. Warto troszczyć się o krytycyzm, zanim nie osiągniemy stanu krytycznego deficytu krytycyzmu.